

Urbanizacja Południowej Polski Syntetyczna ocena procesu

Przemiany urbanizacyjne należą do ważniejszych procesów charakteryzujących rozwój współczesnego społeczeństwa. Są one wyjątkowo złożone i różnorodne, a ich wielopłaszczyznowy przebieg nie ogranicza zjawiska urbanizacji jedynie do obszarów osadnictwa miejskiego. Tradycyjne pojęcie urbanizacji, wychodzące z dychotomicznego podziału ludności oraz zamieszkałych przez nią osiedli na miejskie i wiejskie, nie znajduje już pełnego odzwierciedlenia w wykształconym w Polsce systemie osadniczym. Urbanizacja - będąc sama wynikiem działania wielu czynników - wywiera bowiem wpływ na wszystkie elementy życia współczesnego społeczeństwa. Pod pojęciem procesów urbanizacyjnych rozumiemy zatem obecnie nie tylko liczebne i strukturalne zmiany ludności miejskiej oraz zjawiska przekształceń sieci miast, ale również przemiany trybu życia ludności, pociągające z kolei zmianę urbanizowanego środowiska.

Wielostronność i złożoność procesu urbanizacyjnego oraz jego różnorodny wpływ na rozwój danej społeczności i otaczającego ją środowiska, wymagają często podejmowania kompleksowych badań przez szereg dyscyplin naukowych. W naukach geograficznych badania te, wydzielaając płaszczyznę ogólnoteoretyczną i konkretną procesu urbanizacyjnego, nakierowane są na charakterystykę procesu i wydobycie cech określonego typu urbanizacji. Jest on bowiem wynikiem oddziaływania złożonego kompleksu warunków społecznych, ekonomicznych, przyrodniczych i innych - mających odmienny wyraz przestrzenny.

Procesy urbanizacji mają swoisty geograficzny wyraz, toteż badania przestrzennej ich struktury, różnic w tempie urbanizacji, powiązań między industrializacją a urbanizacją, systemów osadniczych różnej skali, badania przemian środowiska przyrodniczego pod wpływem urbanizacji sprowadzają się do skonkretyzowania właściwości urbanizacji. Celem tych badań winno być wykrycie form urbanizacji i ich odmian oraz geograficznej zmienności.

Istotą współczesnej urbanizacji nie jest pochłonięcie wsi przez miasto, chociaż często spotykamy się i z takimi przejawami tego procesu, ale charakterystyczne zlewanie się form miejskich i wiejskich w ramach jednolitego systemu osadniczego /Chodźajew, Choriew, 1972/. Zespoleń to znajduje właściwe odzwierciedlenie w wewnętrznej strukturze aglomeracji miejskich, w tzw. strefach zurbanizowanych i urbanizujących się tych złożonych zespołów miejskich. Również w lokalnych zespołach produkcyjno-osadniczych obserwujemy często funkcjonalną integrację osiedli miejskich i wiejskich, prowadzącą czasami także do przestrzennego ich zra-
stania się. Wychodząc z tych założeń traktujemy w niniejszych rozważaniach miasto i wieś jako dwa bieguny nieprzeciwstawne, między którymi uporządkowane są osiedla ludzkie reprezentujące różny stopień przekształceń.

Przebieg procesów urbanizacyjnych w południowej Polsce¹ odzwierciedla do pewnego stopnia tendencje ogólnokrajowe, równocześnie jednak charakteryzuje go wyraźnie zaznaczająca się odrębność.

---

¹ Przedmiotem rozważań jest obszar 12 województw południowych, wchodzących w skład dwóch makroregionów planistycznych: południowego /woj. bielskie, częstochowskie, katowickie i opolskie/ i południowo-wschodniego /woj. kieleckie, krakowskie, krośnieńskie, nowosądeckie, przemyskie, rzeszowskie, tarnobrzeski i tarnowskie/.

Wynika ona z jednej strony z siły oddziaływania krajowego bieguna gospodarczego jakim jest Górnośląski Okręg Przemysłowy, z drugiej zaś ze specyficznych cech regionalnej sieci osadniczej, silnie nawiązującej do zróżnicowanych warunków środowiska geograficznego. Niemalą rolę w kształtowaniu tej odrębności odgrywa także niejednolite podłoże społeczno-ekonomiczne poszczególnych województw południowej Polski oraz nader zróżnicowany stopień ich umiastowienia u progu powojennych przemian społeczno-gospodarczych.

Rozpatrywany obszar południowej Polski obejmuje 21,8 % powierzchni kraju, koncentrując w 1979 roku 33,0 % zaludnienia Polski. O potencjale gospodarczym tej części kraju świadczy także wysoki udział w globalnym zatrudnieniu w gospodarce uspołecznionej /34,2%/, oraz zatrudnieniu przemysłowym kraju /40,4%/. Potencjał ten oraz jego zmiany leżały u podstaw powojennych procesów urbanizacyjnych, zdynamizowanych przez wielkie, ważne w skali kraju inwestycje przemysłowe.

Zróżnicowane geograficznie terytorium południowej Polski, rozciągające się na obszarze Karpat, Kotlin Podkarpackich oraz częściowo Wyżyny Małopolskiej i Niziny Śląskiej, charakteryzuje się niejednakowym stopniem rozwoju gospodarczego. Omawiany obszar obejmuje bowiem, obok silnie uprzemysłowionych województw makroregionu południowego, również województwa z dużym jeszcze udziałem tradycyjnego rolnictwa, o słabiej wykształconej bazie procesów urbanizacyjnych. Ta niejednorodność podłoża geograficzno-gospodarczego znalazła odzwierciedlenie w zróżnicowanym tempie przemian i to zarówno tych, które prowadzą do wzrostu urbanizacji w tradycyjnym znaczeniu tego pojęcia, jak i kształtujących pozamiejskie formy tego procesu.

Wzajemny stosunek procesów urbanizacji i industrializacji należy do kluczowych problemów przemian gospodarczych i społecznych naszego kraju. W południowej Polsce relacje te

nabierają szczególnego wyrazu, gdyż opóźnienie w zainwestowaniu miast w stosunku do uprzemysłowienia regionów jest tu już poważną barierą w dalszym, szybszym rozwoju samego nawet przemysłu. Przykładów tych niekorzystnych relacji dostarczają nie tylko najsilniej uprzemysłowione miasta aglomeracji górnośląskiej, ale także np. Kraków i Skawina, Jarosław, Tarnów i szereg innych ośrodków.

Pod względem dysproporcji w zagospodarowaniu poszczególnych województw można południową Polskę podzielić na kilka stref. W makroregionie południowym wyróżniają się dwie strefy: północno-zachodnia, o zrównoważonych wartościach przemysłowych i urbanistycznych środków trwałych oraz strefa południowo-wschodnia, gdzie zainwestowanie przemysłowe ma wyraźną przewagę.

Makroregion południowo-wschodni jest wewnątrznie bardziej zróżnicowany. Wyraźną przewagę wartości majątku przemysłowego nad urbanizacyjnym ma szerokie pasmo ciągnące się wzdłuż doliny Wisły od Krakowa w kierunku północno-wschodnim /województwo miejskie krakowskie, tarnowskie i tarnobrzesckie/. Województwa kieleckie, krośnieńskie i rzeszowskie cechuje układ zrównoważony, zmierzający jednak w kierunku dominacji zainwestowania przemysłowego. Odmienna sytuacja wykształciła się w województwach nowosądeckim i przemyskim, w których to regionach wartość środków trwałych w strefie urbanistycznej jest znacznie wyższa od przemysłowych, przy czym stan ten pogłębiał się w ostatnich latach /Dębski, 1977/.

Charakterystyczną cechą powojennych procesów urbanizacyjnych była duża zmienność w liczbie miast, związana w południowej Polsce przede wszystkim z nowymi nadaniami praw miejskich i ekspansją terytorialną większych ośrodków. U progu socjalistycznej industrializacji kraju na całym obszarze południowej Polski było 171 ośrodków miejskich, na 10 000 km² przypadało zatem 25 miast. Sieć miast była jed-

nak nierównomiernie zagęszczona, np. w najsilniej uprzemysłowionym i zurbanizowanym województwie katowickim /w obecnych granicach administracyjnych/ na 10 000 km² przypadały 53 miasta, w bielskim 40,5, zaś w zapóźnionym urbanizacyjnie woj. krośnieńskim jedynie 14 miast na 10 000 km². Po 1950 roku powstało na obszarze obydwu rozpatrywanych makroregionów 95 nowych ośrodków miejskich /osiedli i miast/, faktyczne zagęszczenie miejskiej sieci osadniczej nie uległo jednak tak radykalnym zmianom. W wyniku stale postępujących korekt sieci osadnictwa miejskiego 53 miasta znalazły się bowiem w granicach rozrastających się terytorialnie większych ośrodków miejskich, a 9 małych osiedli miejskich makroregionu południowego zaliczono po 1975 r. ponownie do kategorii osad wiejskich /tabela 1/.

Tabela 1: Zmiany w sieci miast w latach 1951-1979

Województwo	Liczba miast		Miasta, które w latach 1950-1979 zmieniły status		
	1950	1979	nowe nadania	utrata praw	włączenie do innych
Bielskie	15	18	6	1	2
Częstochowskie	14	17	6	3	-
Katowickie	35	43	57	5	44
Opolskie	24	29	10	-	5
Makroregion pd	88	107	79	9	51
Kieleckie	14	17	3	-	-
Krakowskie	9	10	1	-	-
Krośnieńskie	8	12	4	-	-
Nowosądeckie	11	14	4	-	1
Przemyskie	9	9	-	-	-
Rzeszowskie	12	13	1	-	-
Tarnobrzeskie	11	13	3	-	1
Tarnowskie	9	9	-	-	-
Makroregion pd-wsch.	83	97	16	-	2
Polska południowa	171	204	95	9	53

Obliczenia własne autora na podstawie Rocznika Statystycznego Miast, GUS, Warszawa 1980.

Efektom powyższych zmian natury formalno-organizacyjnej był niewielki przyrost liczby miast o 33 ośrodki, w tym 14 w makroregionie południowo-wschodnim.

Wskaźnik zagęszczenia miejskiej sieci osadniczej wzrósł w latach 1950-1978 do 30 ośrodków na 10 000 km², przy znacznie większych niż na początku rozpatrywanego okresu rozpiętościach regionalnych: od 64,7 miast na 10 000 km² w woj. katowickim do 18,4 w woj. kieleckim. W wyniku przyrostu demograficznego i rozszerzenia granic administracyjnych zwiększyła się jednak przeciętna wielkość miasta, co już bardzo wyraźnie rzutuje na zmiany w poziomie zurbanizowania omawianych regionów południowej Polski. Zależą one jednak nie tylko od tempa wzrostu ludności miejskiej, ale także od zmian liczebności ludności wiejskiej, a ta populacja, szczególnie w odniesieniu do obszarów makroregionu południowo-wschodniego, odznacza się dużą prężnością biologiczną /Rajman, 1980/. Południowe obszary kraju należą do przeciętnie, a nawet słabo zurbanizowanych, jakkolwiek w miastach mieszka tu 57,7 % ogółu ludności. Różnice tego wskaźnika uwiadcniają się już jednak w ujęciu makroregionalnym /71,5% w południowym wobec 42,0% w makroregionie południowo-wschodnim/, a jeszcze większe są one w przekroju województw /woj. katowickie 87,3% ludności miejskiej, woj. tarnobrzeskie 30,5%/. Spośród 12 województw objętych analizą jedynie dwa: katowickie i miejskie krakowskie przekraczają w tym zakresie średnią krajową /58,2 % w 1979 roku/.

Relatywnie niski poziom formalnego zurbanizowania, mierzony udziałem ludności miejskiej w ogólnym zaludnieniu wynika częściowo z opóźnienia procesów urbanizacyjnych w stosunku do szybciej postępujących przemian społeczno-gospodarczych, w części zaś ze struktury miejskiej sieci osadniczej. W sieci tej funkcjonuje bowiem do dziś wiele małych ośrodków, przetrwałych z uprzednich formacji społeczno-ekonomicznych, o niewielkim potencjale demograficznym. Połowę tych miast

stanowią jednostki o zaludnieniu poniżej 5 tys. mieszkańców /tabela 2/.

Tabela 2: Struktura miejskiej sieci osadniczej w 1979 r.

Województwa	Liczba miast							
	ogółem	na 10 000 km ²	do 5 tys.	5,1-10 tys.	10,1-20 tys.	20,1-50 tys.	50,1-100 tys.	100 tys.
Bielskie	18	48,6	4	4	6	3	-	1
Częstochowskie	17	27,5	7	6	1	2	-	1
Katowickie	43	64,7	2	5	5	10	10	11
Opolskie	29	34,0	7	10	6	4	1	1
Makroregion pd	107	42,7	20	25	18	19	11	14
Kieleckie	17	18,4	4	6	3	2	1	1
Krakowskie m.	10	30,7	3	3	3	-	-	1
Krośnieńskie	12	21,0	6	3	-	3	-	-
Nowosądeckie	14	25,1	3	4	3	3	1	-
Przemyskie	9	20,3	5	1	1	1	1	-
Rzeszowskie	13	29,5	5	4	2	1	-	1
Tarnobrzeskie	13	20,7	4	4	2	2	1	-
Tarnowskie	9	21,7	3	2	1	2	-	1
Makroregion pd-wsch.	97	22,5	33	27	15	14	4	4
Polska pd	204	30,0	53	52	33	33	15	10

Obliczenia własne na podstawie Rocznika Statystycznego 1980, GUS.

W silniej uprzemysłowionym makroregionie południowym miasta do 10 tys. mieszkańców stanowią 42,0 %, zaś w makroregionie południowo-wschodnim 61,8 % wszystkich ośrodków miejskich. Najmniejsze miasta skupiają jednak tylko 7,8 % ludności miejskiej południowej Polski /w makroregionie południowym 5,4 %, w południowo-wschodnim 12,5%/.

Większość ludności miejskiej /54,3%/ omawianych obszarów kraju skupia się w miastach dużych, liczących powyżej 100 tys. mieszkańców. Ośrodki tej skali koncentrują się jednak

głównie w makroregionie południowym, szczególnie zaś w woj. katowickim, który to region skupia 61,1 % dużych miast południowej Polski oraz 55,9 % mieszkającej w tej grupie wielkościowej ludności miejskiej. W czterech województwach makroregionu południowo-wschodniego nie doszło jeszcze do wykształcenia wielkiego ośrodka miejskiego, a największe miasta liczą w tych województwach od 38,0 tys. do 62,6 tys. mieszkańców.

Charakterystyczną cechą powojennych procesów urbanizacyjnych jest nierównomierna dynamika ich przebiegu. Największe zmiany w udziale ludności miejskiej w ogólnym zaludnieniu regionów, sięgające od 16,7 do 18,2 punkta, zanotowano w latach 1950-1978 w województwach: tarnobrzeskim, opolskim, rzeszowskim i kieleckim. Dynamika ta była przede wszystkim rezultatem przyspieszonej industrializacji tych regionów, wywołującej znaczne przyrosty zasobów mieszkaniowych i ludności miejskiej. Najmniejszy względny przyrost ludności miejskiej wystąpił w najsilniej umiastowionym woj. katowickim /o 4,0 pkt./, co jest zrozumiałe wobec wysokiego już poziomu zurbanizowania tego regionu w momencie powojennego startu gospodarczego. Niewielkie zmiany wskaźnika udziału ludności miejskiej /poniżej 12 pkt./ zanotowano także w województwach: przemyskim, nowosądeckim i krośnieńskim, a więc w regionach bardzo słabo zurbanizowanych u progu powojennych przemian społeczno-gospodarczych. W rezultacie zmniejszonej dynamiki przyrostu ludności miejskiej województwa te wykazują nadal bardzo niski poziom formalnego zurbanizowania /tabela 3/, znacznie ustępując pod tym względem średniej krajowej, a nawet przeciętnemu wskaźnikowi dla makroregionu południowo-wschodniego.

Cechą wyróżniającą powojenny przebieg urbanizacji jest duże nasilenie pozamiejskich form tego procesu. Przyspieszona industrializacja kraju i związana z nią lokalizacja wielu zakładów przemysłowych w rolniczych obszarach południo-

iej Polski wywołały duże zapotrzebowanie na siłę roboczą, w tym także kwalifikowaną, którego nie mogły pokryć same miasta.

Tabela 3: Wskaźnik poziomu i struktury urbanizacji

Województwo	Odsetek ludności miejskiej		Odsetek ludności nierolniczej			
			ogółem		na wsi	
	1950	1978	1950	1978	1950	1978
Bielskie	33,8	47,6	60,5	87,0	46,2	79,2
Częstochowskie	35,1	49,0	49,9	79,3	29,7	64,8
Katowickie	83,3	87,3	90,0	96,2	60,3	83,2
Opolskie	32,3	49,2	57,7	78,6	41,3	64,0
Makroregion pd.	61,7	71,5	75,2	90,1	44,4	72,8
Kieleckie	23,3	41,5	34,9	71,5	18,3	55,6
Krakowskie	54,8	68,4	61,4	87,3	24,5	55,9
Krośnieńskie	19,5	30,5	30,4	71,6	19,2	62,8
Nowosądeckie	24,6	34,8	28,9	67,7	14,1	58,0
Przemyskie	25,8	33,5	29,2	60,6	11,0	45,6
Rzeszowskie	17,5	34,4	24,1	69,7	11,8	57,4
Tarnobrzeskie	13,7	30,4	22,4	62,7	13,3	49,7
Tarnowskie	20,0	32,1	28,4	67,6	14,9	55,5
Makroregion pd-wsch.	27,0	42,0	35,0	72,1	16,1	56,1
Polska południowa	44,7	57,7	55,6	81,7	26,2	62,1

Źródło: Narodowy Spis Powszechny z dnia 7 XII 1978 r. Ludność, gospodarstwa domowe; warunki mieszkaniowe, "Statystyka Polski", nr 128, Warszawa 1980.

Efaktem tej rozbieżności jest nasilające się zjawisko dojazdów do pracy /większość nowych zakładów przemysłowych znalazła się w wyniku kolejnych korekt podziału administracyjnego na terytorium miejskim/. Przestrzenne układy codziennych i okresowych wędrowek siły roboczej stanowią dziś charakterystyczny element gospodarki regionalnej i urbanizacji w południowej części kraju, a migracje zarobkowe są zarówno

duże w skali bezwzględnej, jak i we wskaźnikach względnych, odniesionych do liczby zatrudnionych /Namysłowski, 1980/. Ośrodki dojazdowe stanowią przy tym istotne uzupełnienie krajowego systemu osadniczego, będąc w wielu przypadkach głównymi jego ogniwami.

Studia nad procesami rozpadu starych i formowaniem się nowych struktur społeczno-zawodowych i osadniczych dowiodły, że zapotrzebowanie siły roboczej, związane z wielkimi inwestycjami przemysłowymi było czynnikiem wiodącym w procesie przemian urbanizacyjnych /Dobrowolska, 1967/. W wyniku tego zapotrzebowania wykształcają się bowiem między miastem i wsią nowe układy przestrzenne w postaci zespołów produkcyjno-osadniczych i stref zurbanizowanych, o wielu formach przejściowych /Rajman, 1969/. Zjawiska te określane jako proces suburbanizacji w strefach podmiejskich i semiurbanizacji w przekształcających się terenach wiejskich /Golachowski, 1965/, są typowe dla całego prawie obszaru południowej Polski.

Ilościowym wyrazem zmian wywołanych w wyniku urbanizacji pozamiejskiej jest wzrastający udział ludności nierolniczej, w tym również zamieszkałej na wsi². Ludność tę można w dużym stopniu uważać za zurbanizowaną, gdyż poprzez codzienny kontakt z miastem lub pozamiejskimi zakładami pracy nierolniczej, korzysta ona z szeregu urządzeń i usług socjalno-kulturalnych, tak samo jak ludność miejska.

Już u progu socjalistycznych przeobrażeń społeczno-gospodarczych uwidoczniła się specyficzna różnica między formalnym zurbanizowaniem poszczególnych regionów południowej Polski a ekonomicznym aspektem tego procesu, wyrażonym przez udział ludności nierolniczej w globalnym zaludnieniu województw.

---

²Udział ludności nierolniczej na wsi traktowany jest powszechnie jako specyficzny wskaźnik urbanizacji terenów wiejskich /Rajman 1969, Mikołajewicz 1973, Rakowski 1975, Krakowska 1977/.

Największe rozpiętości wskaźnika udziału ludności miejskiej i ludności utrzymującej się ze źródeł nierolniczych wystąpiły w peryferyjnych obszarach makroregionu południowego. W województwach bielskim i opolskim, w których pozamiejskie formy urbanizacji osiągnęły już w latach pięćdziesiątych największe nasilenie, rozpiętość ta przekraczała 25 punktów. W przeciwieństwie do tych obszarów makroregion południowo-wschodni charakteryzował się jeszcze słabym nasileniem procesów pozamiejskiej urbanizacji, a wspomniana rozpiętość w żadnym regionie nie przekraczała 12 punktów.

Odmiennej wyjściowy model przeobrażeń urbanizacyjnych reprezentowały województwa katowickie i krakowskie, w których prawie cała ludność nierolnicza skupiała się w miastach, a nadwyżka udziału ludności nierolniczej nad formalnie miejską nie przekraczała 6,7 punkta.

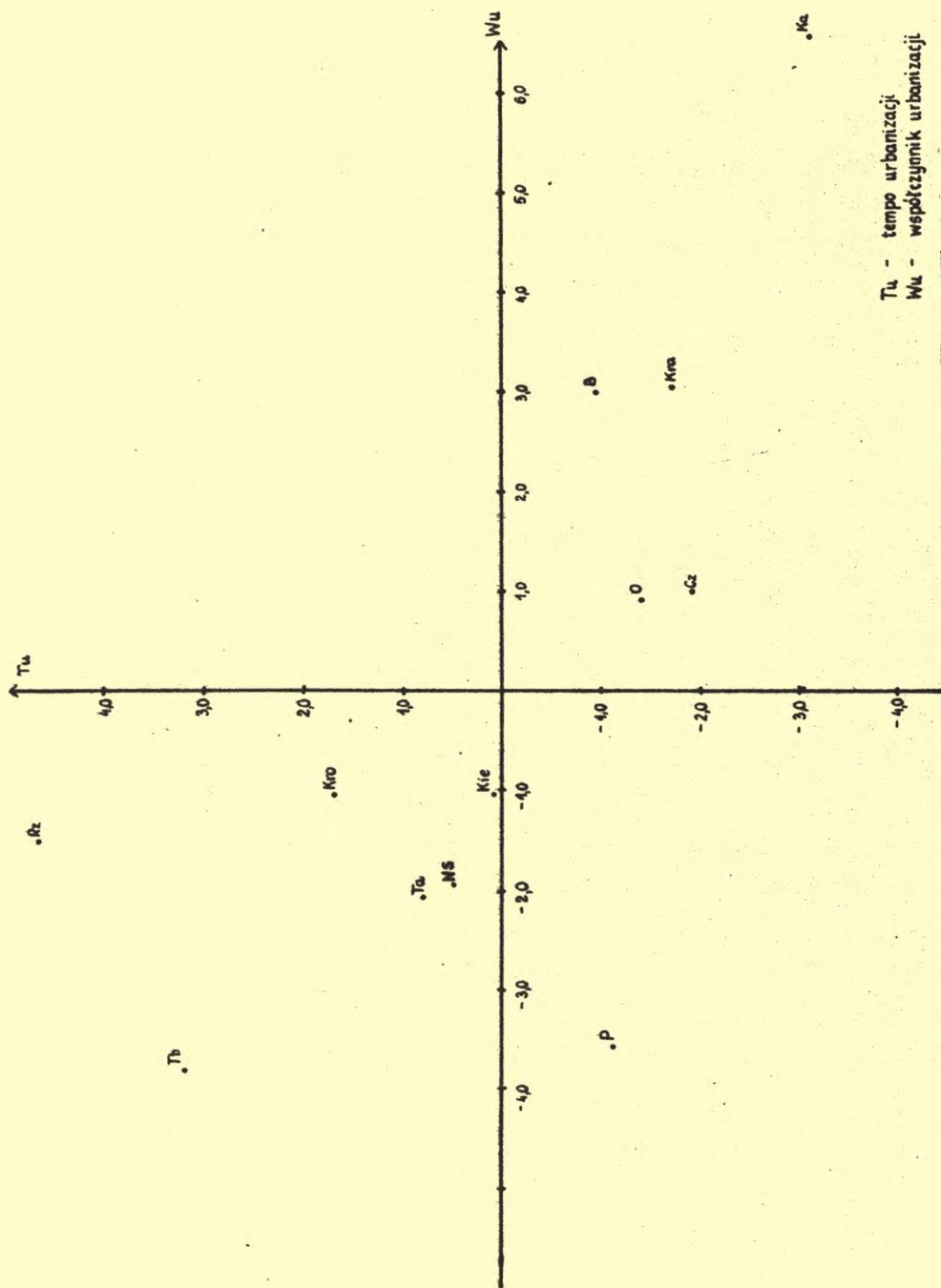
Dynamiczny przebieg procesów industrializacji i urbanizacji doprowadził w południowej Polsce do poważnego wzrostu udziału ludności nierolniczej. Przyrost tej kategorii społeczno-zawodowej był znacznie szybszy od tempa formalnych zmian urbanizacyjnych, toteż zwiększyły się wyraźnie rozpiętości między udziałami ludności miejskiej i ludności nierolniczej. Przyrost ten świadczy pośrednio o nienadążaniu procesów umiastowienia za tempem przeobrażeń społeczno-gospodarczych /Rajman 1989, Ziolo 1980/, wywołanych przyspieszoną industrializacją, ale równocześnie jest także symptomem specyfiki urbanizacyjnej południowych regionów kraju.

W najsilniej przekształconym makroregionie południowym różnice między udziałami ludności miejskiej i ludności nierolniczej wahały się w 1978 r. od 8,9 pkt. w woj. katowickim do 39,4 pkt. w woj. bielskim. W dynamicznie przeobrażanym makroregionie południowo-wschodnim rozpiętość ta nie była tak duża: od 18,9 punkta w woj. krakowskim do 41,1 punkta w woj. krośnieńskim.

Ogólny przyrost ludności nierolniczej był wynikiem poważnego przyrostu tej kategorii w obszarach wiejskich. W początkowym etapie społeczno-gospodarczych przemian wcześniej uprzemysłowiony makroregion południowy wyraźnie wyprzedzał tereny południowo-wschodniej Polski w zakresie ekonomicznego zurbanizowania ludności wiejskiej. Różnica ta, przy znacznie już wyższych wartościach udziału wiejskiej ludności nierolniczej, utrzymała się również w latach siedemdziesiątych /tabela 3/, gdyż dynamika przeobrażeń wiejskich struktur społeczno-zawodowych była w całej południowej Polsce wysoka.

O osiągniętym poziomie ekonomicznego zurbanizowania terenów wiejskich rozpatrywanego obszaru kraju świadczą lokaty analizowanych województw w zbiorze podstawowych regionów administracyjno-gospodarczych Polski. Wśród dziesięciu najsilniej przekształconych obszarów wiejskich kraju znalazło się 6 województw południowych: katowickie, bielskie, krakowskie, częstochowskie, opolskie i krośnieńskie, mających ponad 62% ludności nierolniczej na wsi. Najsłabiej pod tym względem przekształcone woj. przemyskie, mające tylko 45,6% wiejskiej ludności nierolniczej, zajmuje 27 lokatę wśród 49 województw Polski.

Próba syntetycznego ujęcia przebiegu powojennych procesów urbanizacyjnych w południowej Polsce jest typologia oparta na zestawieniu wskaźników poziomu i tempa zurbanizowania, mierzonych udziałem ludności miejskiej, ludności nierolniczej ogółem i ludności nierolniczej na wsi. W celu uzyskania porównywalnych wartości posłużono się metodą wskaźnika syntetycznego, zaczerpniętą z analizy czynnikowej /Chojnicki, Czyż, 1975/. Modyfikacją tej metody jest wykorzystanie układu współrzędnych, na który naniesiono wartości wskaźnika syntetycznego /Ryc. 1/. Punkty odpowiadające wartościom syntetycznego wskaźnika poziomu zurbanizowania i jego zmian czasowych grupują się w sposób dość charakterystyczny w dru-

Tu - tempo urbanizacji
Wu - współczynnik urbanizacji

Ryc. 1. Rozkład przestrzenny województw wg tempa i poziomu zurbanizowania
Legenda: Tu - tempo zurbanizowania wyrażone wskaźnikiem syntetycznym
Wu - wskaźnik poziomu zurbanizowania /województwa oznaczone pierwszymi literami nazw/

giej i trzeciej ćwiartce wykresu. Układ ten jest pośrednim poświadczeniem regionalnego zróżnicowania przebiegu procesów urbanizacyjnych w południowej Polsce.

W ćwiartce II, oznaczającej wysoki poziom zurbanizowania przy niskim tempie powojennych przemian znajdują się wszystkie województwa makroregionu południowego oraz miejskie woj. krakowskie.

Ćwiartka III, grupująca regiony o niskim poziomie zurbanizowania, ale wysokim tempie przemian urbanizacyjnych, obejmuje województwa: kieleckie, krośnieńskie, nowosądeckie, rzeszowskie, tarnobrzeskie i tarnowskie. Podobnie jak w grupie poprzedniej, tak i w tej stwierdza się istotne różnice między regionami zaliczonymi do tego samego typu. Poza wyróżnionymi typami znalazło się woj. przemyskie, które charakteryzuje zarówno niski poziom, jak i wolne tempo przemian urbanizacyjnych.

Grupowanie typologiczne regionów według poziomu ich zurbanizowania odpowiada grupowaniu według tempa przemian urbanizacyjnych jedynie w zbiorze województw wysoko i średnio zaawansowanych w omawianym procesie. Województwa słabo jeszcze zurbanizowane różnią się bowiem bardzo pod względem tempa przemian, co jest rezultatem niejednolitego rozwoju ich sieci miejskiej. Pośrednio świadczy o tym wartość wskaźnika zmienności poziomu zurbanizowania $V=36,53\%$, szczególnie w zestawieniu z analogicznymi wskaźnikami charakteryzującymi udział ludności pozarolnej ogółem $V = 13,73\%$ oraz udział tej ludności na wsi $V = 17,54\%$.

Wartości poszczególnych wskaźników poziomu i wzrostu urbanizacyjnego /tabela 3/ oraz typologiczne grupowanie regionów /tabela 4/ są potwierdzeniem dużego regionalnego zróżnicowania procesów urbanizacyjnych. Zróżnicowanie to, zniwelowane jedynie częściowo w wyniku powojennej industrializacji kraju i związanych z nią procesów przemian przestrzennych

Tabela 4: Typologia województw wg poziomu zurbanizowania

Województwo	Poziom zurbanizowania	Wartość wskaźnika syntetycznego	Tempo zmian urbaniz. ⁴	Wartość wskaźnika syntet.
Katowickie	bardzo wysoki	6,690	bardzo niskie	- 3,197
Krakowskie Bielskie	wysoki	3,042 3,000	niskie średnio niskie	- 1,759 - 0,913
Częstochowskie Opolskie	średni	0,978 0,854	niskie niskie	- 1,820 - 1,419
Krośnieńskie Kieleckie	średnio niski	- 1,085 - 1,104	wysokie średnie	1,772 0,064
Rzeszowskie Nowosądeckie Tarnowskie	niski	- 1,541 - 1,938 - 2,064	bardzo wysokie średnie średnie	4,375 0,247 0,802
Tarnobrzeskie Przemyskie	bardzo niski	- 3,191 - 3,593	bardzo wysokie średnio niskie	3,814 - 1,106

Opracowanie własne autora na podstawie tabeli 3.

struktur społeczno-gospodarczych, jest typową cechą zurbanizowania południowej Polski.

Dotychczasowe studia nad specyfiką polskiej urbanizacji wskazały, że rozwój struktury przestrzenno-funkcjonalnej krajowego systemu osadniczego przejawia się w przechodzeniu od małych, izolowanych i nie zróżnicowanych funkcjonalnie jednostek do silnie współzależnych regionów miejskich /Dziewoński, Malisz, 1978/.

Model urbanizacyjny wykształcony w południowej Polsce odpowiada tym ogólnym prawidłowościom, charakteryzując się współwystępowaniem różnych form przestrzennych osadnictwa miejskiego. Obok najsilniej przekształconych form typu aglomeracji miejskich i przemysłowych³ spotykamy na rozpatrywanym obszarze charakterystyczne zespoły produkcyjno-osadnicze związane z pojedynczymi miastami. W najsłabiej zurbanizowanych regionach górskich typową formą osadnictwa miejskiego jest małe, rzadziej średnie miasto, tkwiące w miejskim, słabo jeszcze przeobrażonym zapleczu rolniczym. Pomimo to większość miast karpackich odznacza się umiarkowanym wzrostem demograficznym, a także wolnym rozwojem usług centralnych /Rajman, 1983/.

Izolowanej formie osadnictwa miejskiego towarzyszy zazwyczaj niezbyt wysoki poziom zurbanizowania terenów wiejskich, będący odzwierciedleniem słabego oddziaływania lokalnych rynków pracy. Poprzez dalekosiężne oddziaływanie wielkomiejskich rynków pracy obszary te są jednak włączone w rytm współczesnych przeobrażeń społeczno-gospodarczych.

---

³ Na obszarze południowej Polski mieści się 7 spośród 17 wyróżnionych w krajowym systemie osadniczym aglomeracji miejskich, nadto dwie spośród sześciu aglomeracji potencjalnych. Do aglomeracji w pełni ukształtowanych należą: katowicka i krakowska, do kształtujących się: bielska, częstochowska, opolska, rzeszowska i sta. olska, do potencjalnych: tarnobrzeska i tarnowska /por. Dziewoński, Malisz, 1978, s. 53/.

Przestrzenne formy osadnictwa miejskiego zmieniają się w miarę przesuwania z zachodu na wschód, a więc z makroregionu południowego do południowo-wschodniego. Centralny węzeł zachodniej części rozpatrywanego obszaru kraju tworzą aglomeracje katowicka i krakowska. Aglomeracja katowicka, zwana również konurbacją górnośląską, jest obszarem największej koncentracji miast w Polsce, o bardzo dużej jednorodności funkcji miastotwórczych. W przeciwieństwie do niej, aglomeracja krakowska reprezentuje klasyczny typ układu monocentrycznego, o zróżnicowanej genezie czynników miastotwórczych. Węzeł aglomeracji katowickiej i krakowskiej otaczają mniejsze, ale wyraźnie już formujące się aglomeracje: bielska, częstochowska i opolska. Główne ogniwa tych aglomeracji powiązane są pasmami wzmożonej urbanizacji, kształtującymi się wzdłuż ciągów infrastruktury technicznej, głównie dróg kołowych i kolejowych.

Faza aglomeracyjna procesów urbanizacyjnych doprowadziła w południowej Polsce do niespotykanej dotąd formy układu osadniczego. W wyniku dekoncentracji Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego wspomniane aglomeracje wykazują bowiem coraz wyraźniejsze tendencje do funkcjonalnej integracji w ramach zespołów o skali ponadregionalnej, a w pewnym stopniu nawet międzynarodowej /aglomeracja katowicka - Zagłębie Rybnickie Zagłębie Ostrawskie - por. Pietrucha, 1977/.

Poza węzłem śląsko-krakowskim wykształcają się w południowej Polsce dwa inne zespoły typu aglomeracji: na północy rozluźniony przestrzennie zespół aglomeracji staropolskiej, na wschodzie zaś monocentryczna aglomeracja rzeszowska. Obydwie te aglomeracje stanowią, zgodnie z założeniami planu krajowego, centralne ogniwa rozwojowe województw kieleckiego i rzeszowskiego.

Przyspieszona urbanizacja obszarów wchodzących w skład makroregionu południowo-wschodniego doprowadziła do wykształcenia się kilku krajowych ośrodków wzrostu. Ośrodkami tymi

są stolice nowych województw: Krosno, Nowy Sącz, Przemyśl, Tarnów oraz zespół miast Tarnobrzeg - Sandomierz - Stalowa Wola. Zarówno Tarnów wraz z bliższym zapleczem, jak i uzupełniający się funkcjonalnie zespół miejski u zbiegu dolin Wisły i Sanu, uznane są za aglomeracje potencjalne, przewidziane do pełnego ukształtowania po 1990 roku. Już obecnie wiążą one jednak bliższe zaplecze stosunkami pracy, przyspieszając ekonomiczną i przestrzenną urbanizację otaczających terenów wiejskich.

Pomocniczą rolę w stosunku do aglomeracji miejskich i krajowych ośrodków wzrostu pełni podsystem regionalnych ośrodków rozwoju. Do ogniw tego podsystemu należy 11 miast w makroregionie południowym, rozwijającym się w zasadzie według modelu aglomeracyjnego i 16 miast w makroregionie południowo-wschodnim. Podstawowy cel wyodrębnienia i funkcjonowania ośrodków rozwoju regionalnego polega na zapewnieniu dostępności usług wyższego rzędu dla ludności zamieszkałej w obszarach oddalonych od ośrodka wojewódzkiego.

Do podsystemu regionalnych ogniw rozwoju zaliczono ponadto 21 ośrodków o wykrystalizowanej specjalizacji funkcjonalnej: małe skupienia przemysłowe, znane miejscowości turystyczno-wypoczynkowe i uzdrowiskowe. Ośrodki te pełnią w stosunku do najbliższego zaplecza dodatkowo mniej lub bardziej uformowane funkcje centralne.

Małe miasta, których sieć jest w południowej Polsce najbardziej zagęszczona stanowią centralne ogniwa podsystemu ośrodków lokalnych. Do tego podsystemu osadniczego należą, poza miastami wchodzącymi w skład wyżej omówionych aglomeracji miejskich, wszystkie mniejsze byłe ośrodki powiatowe - aktualne siedziby gmin miejsko-wiejskich, a ponadto małe ośrodki o funkcjach wyspecjalizowanych, których powiązania nie wykraczają jednak poza granice macierzystego województwa. Ośrodki te, stanowiące na ogół centra niewielkich ze-

spożów osadniczych, spełniają ważną funkcję kształtowania dynamiki procesów urbanizacyjnych na najniższym poziomie sieci osadniczej, a więc w skali lokalnej. Część najmniejszych miast, głównie w makroregionie południowo-wschodnim, tkwi jeszcze w słabo przeobrażonym środowisku wiejskim, obsługując je tylko w zakresie niektórych funkcji centralnych.

PODSUMOWANIE

Województwa południowe i południowo-wschodnie, pomimo silnej dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego, należą do średnio zurbanizowanych obszarów kraju. Wyjątek stanowią województwa: katowickie i miejskie krakowskie, które należą do głównych ogniw regionalnych krajowego systemu osadniczego. W przestrzennych układach urbanizacyjnych ważne miejsce zajmują pozamiejskie formy procesu urbanizacyjnego, szczególnie nasilone w granicach aglomeracji miejskich. Formy te, związane najczęściej ze zjawiskiem codziennych dojazdów do pracy, stanowią charakterystyczny element gospodarki regionalnej i urbanizacji południowej Polski.

W modelu urbanizacyjnym południowej części kraju zaznacza się charakterystyczne współwystępowanie różnych form przestrzennych osadnictwa miejskiego: aglomeracji miejskich, lokalnych zespołów produkcyjno-osadniczych i usługowo-osadniczych oraz punktowo rozmieszczonych ośrodków miejskich. Natężenie procesów aglomeracyjnych wygasa w miarę przesuwania się na południe i na wschód od głównego węzła śląsko-krakowskiego, stanowiącego krajowy biegun wzrostu gospodarczego. Województwa wchodzące w skład makroregionu południowo-wschodniego odznaczają się jednak dużą dynamiką przemian urbanizacyjnych, wywołanych oddziaływaniem wielkich inwestycji przemysłowych oraz aktywizującą rolę pojedynczych miast - ogniw rozwoju krajowego i regionalnego.

LITERATURA

- Chodźajew D.G., Choriew B.S., 1972. Koncepcja jednolitego systemu osadnictwa a planowe regulowanie wzrostu miast w ZSRR (w:) Procesy urbanizacji w ZSRR, Przegl.Zagr.Liter.Geogr. z. 1. Warszawa, s. 15-31.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1975. Problemy metodologiczne zastosowania analizy czynnikowej w geografii, Przegl.Geogr. t. 47, z. 3.
- Dębski J.; 1977. Makroregiony planistyczne a struktura przestrzenno-gospodarcza Polski, Miasto, nr 1.
- Dobrowolska M., 1967. Czynniki integracji i dezintegracji społeczno-terytorialnych struktur osadniczych wsi, Roczniki Socjologii Wsi t. V.
- Dziewoński K., Malisz B., 1978. Przekształcenia przestrzenno-gospodarczej struktury kraju, Studia KPZK PAN, t. LXII, Warszawa.
- Golachowski S., 1965. Proces semiurbanizacji w województwie opolskim, Kwart. Opol. nr 2.
- Krakowska A., 1977. Zmiany w strukturze zawodowej jako wykładnik poziomu urbanizacji wsi, Rocznik Nauk.-Dydakt. WSP w Krakowie, Prace Geogr. VII, Kraków, s. 23-44.
- Mikołajewicz Z., 1973. Urbanizacja wsi w województwie opolskim, Instytut Śląski, Opole.
- Namyśłowski J., 1980. Główne ośrodki codziennych dojazdów i wyjazdów w Polsce, UMK, Toruń.
- Pietrucha J., 1977. Współczesne koncepcje rozwoju aglomeracji gospodarczych, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Rajman J., 1969. Procesy urbanizacyjne w obrzeżu Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego po II wojnie światowej, Prace monograficzne WSP w Krakowie, t. VII, Kraków.
- Rajman J., 1980. Proces starzenia się ludności w makroregionie południowo-wschodnim i jego społeczno-ekonomiczne konsekwencje /1980-1990/, Oddział PAN w Krakowie, Raporty i opinie, nr 8, Kraków.

- Rajman J., 1983. Funkcje miast karpackich, Folia Geographica. Ser. Geogr.Oeconom.vol. XV, s. 39-50.
- Rakowski W., 1975. Procesy urbanizacji wsi, Studia KPZK PAN, t. L, Warszawa.
- Zioło Z., 1980. Wpływ przemysłu na rozwój społeczno-ekonomiczny regionu rzeszowskiego, KBRU PAN, Warszawa.